

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Cees Hazenbosch en de 'eeuwige beginselen van Gods Woord': antirevolutionaire beginselpolitiek en de integratie van Europa in de jaren vijftig

de Bruin, R.J.

Publication date

2009

Document Version

Final published version

Published in

Grenzeloos christelijk-sociaal: internationale activiteiten van de christelijk-sociale beweging

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

de Bruin, R. J. (2009). Cees Hazenbosch en de 'eeuwige beginselen van Gods Woord': antirevolutionaire beginselpolitiek en de integratie van Europa in de jaren vijftig. In G. J. Schutte, J. J. van Dijk, P. Hazenbosch, P. E. Werkman, & R. E. van der Woude (Eds.), *Grenzeloos christelijk-sociaal: internationale activiteiten van de christelijk-sociale beweging* (pp. 52-62). (Cahier over de geschiedenis van de christelijk-sociale beweging; No. 8). Aksant [etc.].

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, P.O. Box 19185, 1000 GD Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Cees Hazenbosch en de 'eeuwige beginselen van Gods Woord'.

Antirevolutionaire beginselpolitiek en de integratie van Europa in de jaren vijftig

R.J. de Bruin

¹ Dank gaat uit naar Gert van Klinken, Nell Pattij en Anneke Ribberink voor hun commentaar op een eerdere versie van dit artikel, dat gebaseerd is op een lezing op 14 juni 2002 voor onderzoekers en stuurgroep van het onderzoeksproject 'De Natiestaat. Politiek in Nederland sinds 1815'.

² R.S. Zwart, *'Gods wil in Nederland. Christelijke ideologieën en de vorming van het CDA (1880-1980)* (Kampen 1996) 122.

³ *Handelingen der Staten-Generaal, Tweede Kamer (HTK) 1 1957-1958*, 157 (4 oktober 1957).

⁴ *HTK 1 1957-1958*, 95 en 96 (2 oktober 1957).

⁵ *Jaarverslag van de Anti-Revolutionaire Partij over het jaar 1959* ('s-Gravenhage z.j.) 40.

Binnen de Antirevolutionaire Partij (ARP) voltrokken zich in de jaren vijftig onder de oppervlakte fundamentele veranderingen.¹ De 'functie van het geloof' verschoof 'van leverancier van goddelijke richtlijnen tot een inspiratiebron', aldus de historicus Rutger Zwart.² Aan de hand van de CNV-bestuurder en ARP-politicus Cees Hazenbosch wordt in dit artikel aangetoond dat de verwachting van een geïntegreerd Europa van grote invloed was op de acceptatie van een pragmatische antirevolutionaire welvaartspolitiek. In de persoon van Hazenbosch was hierbij een belangrijke rol weggelegd voor de CNV-vleugel in de partij.

Inleiding

Na het 'Congres van Europa' in mei 1948 werden achtereenvolgens de Raad van Europa (1949) en de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS, 1952) in het leven geroepen. Een Europese Defensiegemeenschap en een Europese Politieke Gemeenschap leken binnen handbereik; tot augustus 1954, toen het Franse parlement de totstandkoming hiervan blokkeerde. Daardoor temperde het Europese elan enigszins, maar van een stemming van 'eurosclerose', zoals in de jaren zestig, was geen sprake.

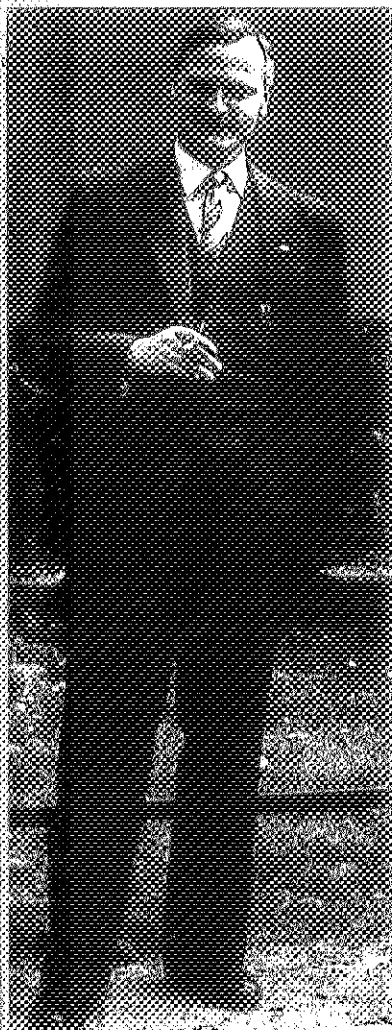
Het eenheidsstreven werd nieuw leven ingeblazen met de plannen voor een Europese Economische Gemeenschap (EEG), die per 1 januari 1958 van start ging. Voorstanders van Europese integratie verwachtten dat een grotere economische eenheid tot schaalvergroting, productieverhoging en prijsverlaging zou leiden, waardoor de welvaart vergroot en verspreid zou worden. Na de ervaringen met het totalitaire nationaal-socialisme, dat door de crisis van de jaren dertig de wind in de zeilen had gekregen, werd welvaartsvergroting noodzakelijk geacht in de strijd tegen de andere totalitaire vijand: het communisme.

'Europese' debatten in de Tweede Kamer gingen doorgaans over economisch-technische details. Europese vergezichten werden daarbij zelden getoond. Een uitzondering was het parlementaire debat over de toetreding van Nederland tot de EEG en Euratom, dat begin oktober 1957 plaatsvond. Het populaire 72-jarige Tweede-Kamerlid voor de Antirevolutionaire Partij Pieter Sjoerds Gerbrandy maakte bezwaar tegen de Nederlandse deelname aan de EEG. Volgens de oud-premier gaf de regering bevoegdheden uit handen die samen hingen met de nationale soevereiniteit, terwijl tegelijkertijd het nationale parlement werd uitgeschakeld. Hij zei niet te begrijp-

⁶ HTK I 1957-1958, 46 (1 oktober 1957).

⁷ P. E. Werkman, 'Laat uw doel hervorming zijn!' Facetten van de geschiedenis van het Christelijk Nationaal Vakverbond in Nederland (1909-1959) (Hilversum 2007) 254.

C.P. Hazenbosch.

pen 'hoe christelijk-historisch en antirevolutionair denkende mensen dit kunnen slikken'.³ De EEG was in Gerbrandy's ogen 'ideaallos', zonder visie en 'vormloos'. Hij hekeldde het materialisme dat aan de gemeenschap ten grondslag lag en stelde vast dat grote crises, zoals de dreiging van het communisme, niet konden worden opgelost met meer welvaart.⁴

Gerbrandy's tegenstrever in het debat was zijn partijgenoot Jelle Zijlstra, minister van Economische Zaken en vurig Europeaan. Anders dan Gerbrandy behoorde Zijlstra als 39-jarige tot de generatie voor wie de oorlogsjaren vormend waren geweest. Deze jongere generatie trad naar voren met een naar antirevolutionaire maatstaven pragmatische visie op politiek bedrijven; uit de Bijbel konden alleen algemene aanwijzingen voor de politiek afgeleid worden, geen concrete richtlijnen. De toenemende invloed van deze jongere generatie zou aan Gerbrandy eens de uitspraak ontlokken dat in de ARP de economie van het christelijk geloof werd losgekoppeld.⁵

Zijlstra kreeg bijval van de drie jaar jongere Cees Hazenbosch, woordvoerder van de ARP-fractie op Europees terrein en representant van het CNV. De econoom Hazenbosch leek de verpersoonlijking van de aan invloed winnende welvaartsideologie in de ARP, waartegen Gerbrandy ageerde. In het Kamerdebat over de EEG uitte Hazenbosch zijn zorgen over de verzwakking van het Nederlandse bedrijfsleven door een verhoging van de invoerheffing voor sommige halffabrikaten en grondstoffen van buiten de EEG, zoals tabak. In dit laatste voorbeeld zou de Nederlandse tabaksindustrie schade kunnen oplopen. Echter, over het geheel genomen was Hazenbosch positief over de werking van de Europese gemeenschappelijke markt, die volgens hem waarschijnlijk tot sociale verbeteringen zou leiden.⁶

Cees Hazenbosch

Hazenbosch' carrière begon in 1946 als medewerker van de Stichting voor de Landbouw en, iets later, van het CNV. In 1953 werd hij lid van de Tweede Kamer voor de ARP. Als een van de weinige antirevolutionaire kamerleden met de uitgesproken steun van het CNV was Hazenbosch een spin in het antirevolutionaire web.⁷ Hij bleek een succesvol verzamelaar van functies, want bijna gelijktijdig werd hij secretaris van het CNV, dat hem belastte met scholing en vorming, internationale zaken en sociaal-economische onderwerpen en het lidmaatschap van de Sociaal-Economische Raad. In 1955 werd hij aangewezen door de Staten-Generaal als lid van de Gemeenschappelijke Vergadering van de EGKS; een lidmaatschap dat in 1958 overging in dat van het Europees Parlement, waarvan Hazenbosch vice-voorzitter werd. Tevens werd hij vice-voorzitter van het Internationaal Christelijk Vakverbond, dat veel aandacht besteedde aan een sterke vertegenwoordiging van de vakbeweging bij Europese instellingen zoals de Europese Commissie. Hazenbosch had een goede neus voor thema's waarmee een politicus zich destijds als modern kon profileren: woningbouw, bezitsvorming, de integratie

⁸ Particuliere collectie P. Hazenbosch, radiopraatje Cees Hazenbosch 22 mei 1958.

⁹ Ook Hazenbosch kon het tij niet keren. Uit de *motivation research* die in 1960 onder de achterban van de partij werd gehouden, bleek sympathie voor de PvdA en irritatie over de anti-PvdA-houding van de ARP: HDC, Arch. ARP, inv. nr. 91.

¹⁰ Particuliere collectie P. Hazenbosch, Radiopraatje Cees Hazenbosch 31 juli 1958.

¹¹ J.J. van den Berg, *Deining. Koers en karakter van de ARP ter discussie, 1956-1970* (Kampen 1999), 80 e.v.

¹² Zwart, *Gods wil*, 138.

¹³ De rede is afgedrukt in: W.P. Berghuis, *De Anti-Revolutionaire Partij in de huidige situatie* (z.p. 1957).

¹⁴ Aldus KVP-fractie-voorzitter Carl Romme: Katholiek Documentatiecentrum (KDC), Archief KVP, inv. nr. 0064, verslag Partijraad 26 april 1958.

¹⁵ 'Drs. C.P. Hazenbosch', op: www.parlement.com (20 oktober 2008).

van Europa en ook kernenergie, die hij als 'een gave Gods' begroette.

Hazenbosch, zoon van een betonvlechter, fungeerde als het antirevolutionaire wapen tegen de sociaal-democratie en het liberalisme: het socialisme, zoals de sociaal-democratie in de ARP steevast werd aangeduid, perkte volgens hem de individuele vrijheid en verantwoordelijkheid in, terwijl het liberalisme 'vrijheid zonder zedelijke norm' nastreefde.⁸ De ARP vreesde de aantrekkingskracht van de Partij van de Arbeid op de arbeiders in de achterban. Die waren de crisisjaren en het harde economische beleid van de eigen premier Hendrikus Colijn niet vergeten. Vanaf 2 januari 1958 tot en met 29 december 1960 had Hazenbosch bij de NCRV tweewekelijks een eigen radiorubriek. Hij hield praatjes van tien minuten onder de titel 'En zo zien wij het ...'. Hierin waarschuwde hij de protestants-christelijke arbeiders keer op keer voor de lokroep van de PvdA.⁹ In één van de radiocauserieën legde hij uit dat het plansocialisme in het onder leiding van Joop den Uyl tot stand gekomen PvdA-rapport *De weg naar vrijheid* uit 1951 zijns inziens zou leiden tot socialisatie van een deel van het bedrijfsleven, terwijl het een ander deel onder de 'nagenoeg volledige zeggenschap' van de overheid bracht.¹⁰

Hoewel de ARP vanaf 1952 aan de kabinetten onder rooms-rode leiding deelnam, ageerde de partij sterk tegen het 'sluipend socialisme' van deze kabinetten-Drees'.¹¹ Partijvoorzitter W.P. Berghuis zag dit als de bestaansgrond van de partij.¹² In april 1957 betoogde hij dat er slechts een gradueel verschil was tussen het totalitaire 'socialisme' van de landen in het Oostblok en de met democratische waarborgen omgeven en als technocratische maatregelen verpakte 'verstatelijking' onder de PvdA, die door de complexiteit van de moderne maatschappij nauwelijks waarneembaar was.¹³ In de Katholieke Volkspartij (KVP) werd die uithaal beschouwd als een toenadering tot de eigen partij en de Christelijk-Historische Unie; twee partijen die in de Europese politiek reeds intensief met de ARP samenwerkten.¹⁴

Ook Hazenbosch was voorstander van samenwerking met de katholieken, pleitbezorger die hij was van een sociale politiek zonder socialisten. Nadat zijn benoeming als staatssecretaris voor ambtenarenzaken bij de formatie van 1956 niet was doorgestaan¹⁵, zou in 1959 een ministerspost aan Hazenbosch' neus voorbij gaan in het kabinet-De Quay, een kabinet zonder de sociaal-democraten. Als het aan de KVP'er Jan de Quay had gelegen zouden Hazenbosch en A.W. Biewenga als antirevolutionaire ministers in zijn kabinet optreden, maar de ARP trok haar kandidaten onder druk van haar linkervleugel terug, omdat deze van mening was dat formateur De Quay te weinig moeite had gedaan om ook katholieke vakbondsvertegenwoordigers aan te trekken, waardoor te weinig perspectief bestond voor een christelijk-sociaal beleid. Uiteindelijk zouden Zijlstra en werkgeversrepresentant J. van Aartsen als minister in het kabinet plaatsnemen.¹⁶

Sieuwert Bruins Slot, vanaf 1956 de voorzitter van de Tweede Kamerfractie van de ARP, zag Hazenbosch als zijn 'troonopvolger'.¹⁷ In zijn herinneringen schrijft Wil Albeda, CNV-bestuurder en minister van Sociale Zaken in het kabinet-Van Agt/Wiegel, dat ook CNV-voorzitter Marinus Ruppert geweldige verwachtingen van Hazenbosch had. 'Cees had ideeën,' schrijft Albeda, 'hij had een prachtige politieke carrière kunnen hebben. Ik vermoed dat noch ik, noch Jaap Boersma minister van Sociale Zaken zouden zijn geworden als Hazenbosch niet op 10 januari 1961 om het leven was gekomen ...'¹⁸ Tijdens een van zijn reizen naar Luxemburg vond Hazen-

¹⁹ J.W. Brouwer en J. Ramakers ed., *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945. Deel 7: Regeren zonder rood. Het kabinet-De Quay 1959-1963* (Amsterdam 2007) 30 en 31.

²⁰ R. Bouwman, *De val van een Bergredenaar. Het politieke leven van Willem Aantjes* (Amsterdam 2002) 101.

²¹ W. Albeda e.a., *Ik en de verzorgingsstaat* (Amsterdam 2004) 53.

²² HDC, notulen moderamen ARP 10 januari 1961; Van den Berg, *Deining*, 147.

²³ Zie HDC, Arch. ARP, inv. nr. 261, reactie Bruins Slot op rede Donner gehouden op het partijconvent op 28 oktober 1961.

²⁴ Bruins Slot stelde tijdens een vergadering van het moderamen dat de meningsvorming moest worden bevorderd: HDC, notulen vergadering moderamen ARP 10 oktober 1957.

²⁵ J.A.H.J.S. Bruins Slot en C.P. Hazenbosch, *Ons werk in Nederland en Europa* (z.p.1957).

bosch op die dag de dood bij een tragisch auto-ongeluk. Het moderamen (dagelijks bestuur) van de ARP was juist in vergadering bijeen toen het dit vernam: 'Dan komt de heer Bruins Slot, die even de kamer had verlaten om een telefoongesprek aan te nemen, weer binnen om het verschrikkelijke bericht mede te delen, dat hem zojuist uit Luxemburg is medegedeeld, dat de heer Hazenbosch bij een auto-ongeluk om het leven is gekomen in de buurt van Bastogne in België. De voorzitter schorst onmiddellijk de vergadering. Na enkele ogenblikken gaat de heer Schouten voor in dankgebed.'¹⁹

Hazenbosch over Europese integratie

Voor veel antirevolutionairen was het pleidooi dat Hazenbosch op het partijconvent van 26 oktober 1957 had gehouden voor de Europese integratie een mijlpaal in de partijgeschiedenis.²⁰ Na het Kamerdebat eerder die maand tussen Zijlstra en Gerbrandy, was er behoefte aan een helder geluid over de antirevolutionaire kijk op Europa en de EEG.²¹ Hazenbosch zette uiteen dat de economische eenwording van Europa noodzakelijk en goed was door de aard van de Nederlandse economie en door de sterke groei van de beroepsbevolking. De EEG zou het Nederlandse bedrijfsleven volgens hem in twaalf tot vijftien jaar 160 tot 170 miljoen potentiële consumenten bezorgen. In zijn speech besteedde hij bijzondere aandacht aan sociale regelingen voor arbeiders die gedupeerd zouden worden door de liberalisering van het handelsverkeer. Net als in het Kamerdebat was de verhoging van de importheffing voor grondstoffen en halffabricaten van buiten de EEG hem een bron van zorg.

Hazenbosch' pleidooi voor Europa werd gevolgd door de beantwoording van vragen van afgevaardigden. Eén van hen wilde weten of een vergroting van de economische ruimte niet vanzelf tot terugdringing van overheidsinvloed zou leiden. Namen die grotere economische gemeenschappen de mogelijkheden van een socialistische politiek niet voor een deel de wind uit de zeilen en was het vanuit dat oogpunt bezien wel nodig dat de ARP zich landelijk zo sterk tegen de socialisten afzette? Hazenbosch verwees naar het debat over de EEG in de Tweede Kamer, waarin de PvdA'er Gerard Nederhorst voor meer centrale planning gepleit had. Zijlstra had daarop geantwoord dat Nederhorst moest begrijpen dat 'de grotere gemeenschap het gedetailleerd leiden van de zaak veel en veel moeilijker, zo niet onmogelijk maakt'. Hazenbosch was het met Zijlstra eens, maar vond dat men er verstandig aan deed er niet te veel op te vertrouwen dat 'de grote Gemeenschap als zodanig ons wel voor een socialistische politiek bewaren zal'. De Sovjetunie was volgens hem aanmerkelijk groter dan de EEG en men scheen daar 'toch bepaalde resultaten te bereiken met een communistisch dirigisme van het economisch leven'; ongetwijfeld een verwijzing naar de opzienbarende lancering door de Sovjetunie van de eerste Sputnik drie weken eerder. Het was volgens Hazenbosch het allerveiligste als christen-democraten zich tot het uiterste inspanden om de eigen positie in de organen van de EEG zo sterk mogelijk te maken.

Op de vraag hoe de verhouding was tussen katholieke en protestantse politici in Europa, antwoordde Hazenbosch dat de standpunten over economische politiek grotendeels dezelfde waren. Katholieke en protestantse politici uit Noord-Europa hadden zijns inziens meer gemeen dan katholieke politici uit Noord- en Zuid-

²³ Zie de discussie tussen Hazenbosch en afgevaardigden op het partijconvent op 26 oktober 1957 in: Bruins Slot en Hazenbosch, *Ons werk*; vgl. de discussie in het moderamen over de concept-nota van Berghuis 'Hoofdlijnen van het ARP-beleid', in: HDC, notulen moderamen ARP 21 november 1957.

²⁴ Zie voor de grote hoeveelheid artikelen over Hazenbosch' rede tijdens het partijconvent van 26 oktober 1957: HDC, Arch. ARP, inv. nr. 259. De NCRV wilde gedeeltes van de redevoering via de radio uitzenden. Of dat ook gebeurd is, viel niet te achterhalen: HDC, Arch. ARP, inv. nr. 261, brief Berghuis aan Hazenbosch d.d. 28 september 1957.

²⁵ HDC, notulen moderamen ARP 31 oktober 1957.

²⁶ C.P. Hazenbosch, 'Europese Economische Integratie' in: W.P. Berghuis e.a., *Bene Meritus. Bundel opstellen uit dankbaarheid opgedragen aan Doctor Johannes Schouten, ere-voorzitter van de Anti-Revolutionaire Partij, ter gelegenheid van zijn vijf en zeventigste verjaardag* (Kampen 1958) 150-165.

Europa. De grote tegenstelling in Europa was niet die tussen protestants en katholiek, maar die tussen christen-democratisch en socialistisch, betoogde hij.²²

De voornaamste criticus van een geïntegreerd Europa tijdens de bijeenkomst was de Delftse hoogleraar en oud-secretaris van het centraal comité (partijbestuur) H. van Riessen. Deze meende dat de afstand tussen overheid en burger in zo'n Europa nog veel groter zou worden dan nationaal al het geval was. Net als Gerbrandy vreesde hij voor het verdwijnen van de volksinvloed in een verenigd Europa en hij betoogde dat de volgens hem totalitair ingestelde socialisten dit zouden gebruiken om hun eigen programma door te drukken.²³

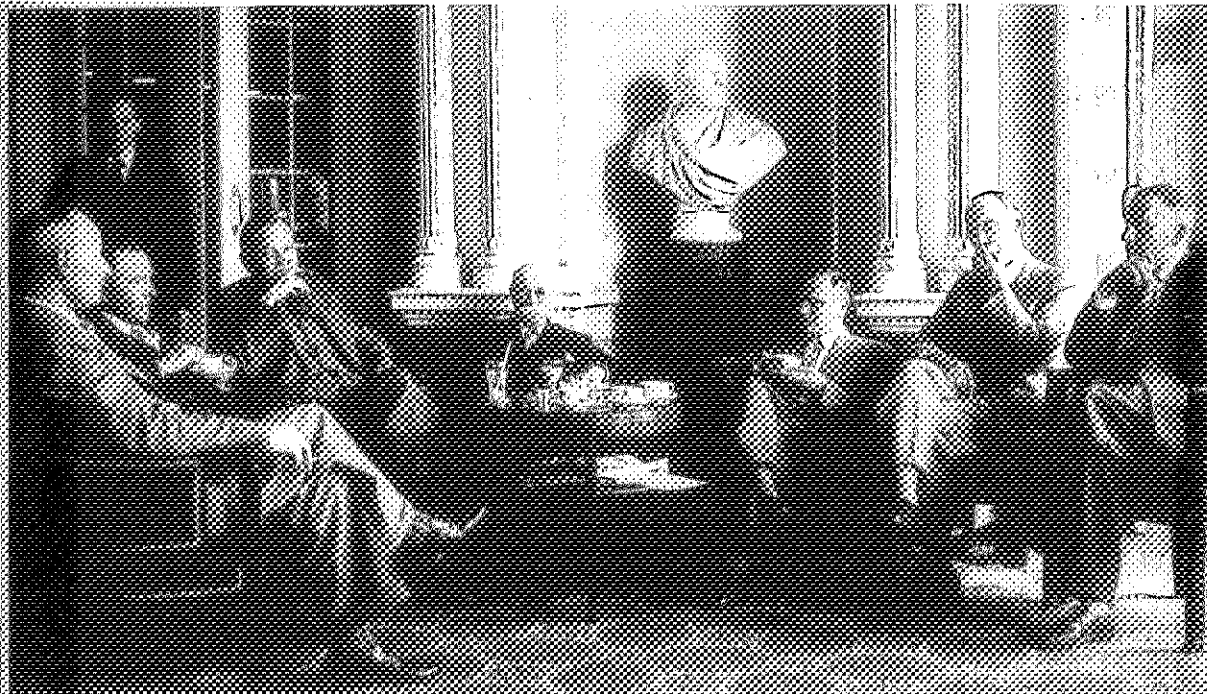
Van Riessen voerde een achterhoedegevecht, want Hazenbosch' betoog kreeg direct opmerkelijk veel aandacht en bijval in de aan de ARP verwante pers.²⁴ Vanwege het succes van de uiteenzetting besloot het moderamen deze als brochure uit te geven.²⁵ Ook in de bundel die de oud-voorzitter van de ARP Jan Schouten in 1958 ter gelegenheid van zijn vijfenzeventigste verjaardag kreeg aangeboden, werd Hazenbosch in de gelegenheid gesteld zijn standpunten voor het voetlicht te brengen.²⁶

Vanuit hedendaags perspectief bezien, verschaftte Hazenbosch weinig opzienbare inzichten en het is derhalve niet gemakkelijk te begrijpen waarom hij zo'n gevoelige snaar geraakt had. In ogenschouw moet echter worden genomen dat warme sympathie voor de Europese zaak binnen de antirevolutionaire stroming niet erg voor de hand lag. Landelijk had de antirevolutionaire stroming relatief veel invloed, maar als het zwaartepunt in de politieke besluitvorming op Europees niveau kwam te liggen zou zij onvermijdelijk marginaliseren. Bovendien leerden de beginselen van de partij dat antirevolutionairen belang hechtten aan de handhaving van de nationale zelfstandigheid, waarbij zij kracht zochten in de kennis der geschiedenis, waarin Gods bedoe-ling met Nederland geopenbaard werd. En had de grote voorman Abraham Kuyper niet al de groei naar internationale eenvormigheid gehekeld, omdat die met valse leu-zen als 'verbroedering' de 'harmonie der verscheidenheden' in de nationale samenlevingen ondermijnde?²⁷ Een enthousiaste aanvaarding van grotere bovennationale eenvormigheid paste zijn volgelingen dus niet erg, hoewel Colijn, Kuypers opvolger als partijleider, in 1935 verkondigd had dat hij een vrij goederenverkeer in Europa als onvermijdelijk beschouwde, wilde Europa het in economisch opzicht niet afleggen tegen groeiende regionale samenwerkingsverbanden in andere delen van de wereld.²⁸

Kennelijk markeerde Hazenbosch' uiteenzetting het moment waarop de antirevolutionaire reserves ten aanzien van Europa in enthousiasme omsloegen. Dit enthousiasme voor Europa ging gepaard met de acceptatie in brede kring van ideologische versoepeling.

Antirevolutionaire beginselpolitiek

De rode draad in het antirevolutionaire denken was het beginsel van de 'soevereiniteit in eigen kring'. Volgens dit leerstuk van Kuyper bestond de maatschappij uit verschillende kringen, zoals gezin, kerk, school en bedrijf, waarin het gezag door God was aangesteld. Deze kringen waren ten opzichte van elkaar in principe autonoom. Romeinen 13:4 leerde antirevolutionairen dat de overheid de van God gegeven taak had om het recht te handhaven. Juist omdat de overheid hiervoor over de 'zwaarmacht' (het geweldsmonopolie) beschikte, moest haar domein beperkt blijven. In de sociaal-economische sfeer moest de overheid regels stellen ter bescher-

C.P. Hazenbosch (3e v.r.) en P.S. Gerbrandy (m) in 1957 met andere antirevolutionaire kopstukken in het gebouw van de Tweede Kamer, rond het borstbeeld van de katholieke priester-politicus H. Schaepman.

ming van arbeiders tegen een druk die hen een fatsoenlijk leven onmogelijk maakte. Echter, het ideaal bleef een maatschappelijke organisatie die deze overheidsbemoeienis overbodig maakte. Daarover bestond in de eerste decennia van de twintigste eeuw overigens een hoge mate van consensus tussen de niet-socialistische partijen. Hoewel onder Kuypers opvolger Colijn in de crisisjaren een actieve beschermingspolitiek gevoerd werd voor verschillende economische sectoren, vooral voor de landbouw, ontwikkelden de antirevolutionairen vanuit het beginsel van soevereiniteit in eigen kring tegelijkertijd een steeds sterkere anti-etatistische retoriek.

De CNV-vleugel in de antirevolutionaire politiek, waartoe Hazenbosch behoorde, legde sterker dan de beginselvaste hoofdstroom de nadruk op de overheid als het 'schild voor de zwakken'. Een geleide economie werd in deze kringen niet door iedereen afgewezen.²⁹ CNV-voorzitter Marinus Ruppert was lidmaat van de Evangelisch-Lutherse kerk, die anders dan het neocalvinisme van Kuyper geen traditie van weerszin jegens staatbevoogding kende. Ruppert sprak dan ook liever van 'verantwoordelijkheid in eigen kring' dan van soevereiniteit in eigen kring. Verantwoordelijkheid in eigen kring werd, aldus zijn biografen, een 'kernelement in zijn verweer tegen conservatieve antirevolutionaire politici en werkgevers, die zich verzetten tegen medezeggenschap en bedrijfsorganisatie'.³⁰ Toch onderwees ook Ruppert aan zijn achterban dat de staat nevensgeschikt moest zijn aan andere levenskringen, dus ook aan de kring van het bedrijfsleven. Het verschil tussen het CNV en het aan de PvdA verwante Nederlands Verbond van Vakverenigingen was volgens hem de overtuiging dat de staat niet de hoeder van het totale gemeenschapsleven mocht zijn.³¹

Hazenbosch dacht er niet anders over. Een studie economie aan de Nederlandse Handels-Hoogeschool te Rotterdam had hem niet van de antirevolutionaire beginselen afgebracht. De kennismaking met de 'staatsvergoding' van de nazi's

²⁷ A. Kuiper, *Eenvormigheid, de vloek van het moderne leven. Lezing, gehouden in het Odéon te Amsterdam, 22 April 1869* (Tweede druk, Amsterdam 1870).

²⁸ Rede Colijn op 26 januari 1935 voor 'captains of industry' van de Grootse Club Doctrina en de Industriële Club in: H. Colijn,

Voor het gemeenebest. Keur uit de redevoeringen van Dr. H. Colijn, onder zijn medewerking en toezicht samengesteld door Mr. Dr. L.W.G. Scholten (Utrecht 1938) 147.

²⁹ D. Bosscher, *Om de erfenis van Colijn. De ARP op de grens van twee werelden (1939-1952)* (Alphen aan den Rijn 1980) 160.

³⁰ J. de Bruijn en P.E. Werkman, *Van tuindersknecht tot onderkoning. Biografie van Marinus Ruppert. Deel I: de jaren 1911-1947* (Hilversum 2001) 71 e.v.

³¹ M. Ruppert, 'Het N.V.V. en de staat. Verschil tussen "heidenen" en heidense opvattingen', *Evangelie en Maatschappij* 6 (1953) 34-35 (maart); Idem, 'Functionele decentralisatie', *Evangelie en Maatschappij* 6 (1953) 36-37 (maart).

³² Interview Piet Hazenbosch, zoon van Cees Hazenbosch, 3 december 2007.

³³ C.P. Hazenbosch, 'De welvaartsstaat', *Anti-Revolutionaire Staatskunde* 27 (1957) 179-185.

³⁴ Bruins Slot, *Ons werk*.

³⁵ H. Smit, *Gezag is gezag ...*

gedurende de bezetting - Hazenbosch had vanwege de *Arbeitseinsatz* moeten onderduiken - had zijn vrees voor al te grote staatsmacht waarschijnlijk alleen maar versterkt.³² In een toespraak voor studenten van de Vrije Universiteit maakte hij op 6 maart 1957 zijn bezwaren tegen de verzorgingsstaat kenbaar. Deze was in zijn ogen een staat die meer verantwoordelijkheden aanvaardde dan hij in een samenleving met een ondernemingswijze georganiseerde volkshuishouding kon dragen.

Hij was een voorstander van de bevordering van volledige werkgelegenheid door de overheid, maar tegenstander van een garantie door de staat van volledige werkgelegenheid. In de bestaande maatregelen in het economische leven, zoals de wetgeving inzake minimumloon en maximum arbeidsduur, de verplichte sociale verzekering en de mogelijkheid van het algemeen verbindend verklaren en onverbindend verklaren van CAO's, schroomde de staat volgens Hazenbosch niet verplichtingen op te leggen, maar de staat aanvaardde zelf geen verplichtingen. Zou de staat dit wel doen, dan zou die vroeger of later genoopt zijn tot draconisch ingrijpen in de maatschappij om aan deze verplichtingen te kunnen voldoen.³³

De mening dat de staat meer 'dictatoriale trekken' zou krijgen naarmate hij meer welvaartstaken op zich zou nemen, omdat de verschillende groepen in de samenleving steeds sterker afhankelijk van hem zouden worden, leefde breed in de partij. Tijdens de algemene beschouwingen in de Tweede Kamer van 1957 formuleerde Bruins Slot het onder verwijzing naar Hazenbosch nog een tikkeltje plastischer: hij bleek tegen de invoering van een bijstandswet, want zou men de 'onderhoudsplicht' van behoeftigen verleggen van directe bloedverwanten naar de staat, dan omging men de 'zwaardmacht' van de overheid met 'de mantel der liefde'. Omdat haar bemoeienis grenzeloos werd, zou die liefde 'denatureren tot een apenliefde, de liefde van de apin, die haar jongen doodrukt'.³⁴

Hazenbosch' opmerkingen over het gevaar van dirigisme tijdens het partijconvent in oktober 1957 waren in overeenstemming met het belangrijkste antirevolutionaire beginsel, maar ze getuigden allerminst van de wettische verabsolutering van de beginselen waarnaar de partij steeds meer neigde. Tijdens de Indonesische dekolonisatie tussen 1945 en 1950 had de ARP-leiding zich in het eigen systeem van beginselen verschanst. Ongeacht de consequenties voor Nederland kon van overdracht van de soevereiniteit aan het 'rebelse' Indonesië geen sprake zijn, want deze was niet met die beginselen in overeenstemming.³⁵ Tegelijkertijd had het CNV bij monde van zijn voorzitter Ruppert veel begrip getoond voor een snelle soevereiniteitsoverdracht.³⁶

Later, rond 1952, ondernamen de filosofen van de Vrije Universiteit Herman Dooyeweerd en Dik Vollenhoven met enkele geestverwanten, zoals de filosofen J.P.A. Mekkes (Leiden), S.U. Zuidema (Utrecht) en de eerder genoemde Van Riessen, een poging om het beleid van de ARP volledig te baseren op de volgens hen uit de Schrift te herleiden goddelijke richtlijnen, ook wel ordinantiën of structuurbeginselen genoemd. Daartoe hadden Dooyeweerd en Vollenhoven de weinig systematische denkbeelden van Abraham Kuyper omgesmeed tot een calvinistische politieke filosofie: de 'wijsbegeerte der wetsidee'.³⁷ De poging mislukte, want de systeemdwang van Dooyeweerd en de zijnen ging velen te ver. Met het CNV botsten Dooyeweerd en zijn geestverwanten over de invoering van de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie: konden publiekrechtelijke bedrijfsorganen worden toegejuicht als maatschappelijke organisaties zoals het CNV betoogde, of waren ze tentakels van de albedil-staat, zoals Dooyeweerd meende.³⁸

Kanttekeningen bij de houding van de gereformeerden in de Indonesische kwestie (Hilversum 2006) 439.

³⁶ P.E. Werkman, 'Marinus Ruppert en de Indonesische kwestie' in G. Harinck ed., *Gezag is gezag, rebel is rebel. Gereformeerden en de Indonesische kwestie* (Amsterdam 2006) 23-29.

³⁷ Zwart, *Gods wil*, 119; zie over de soevereiniteit in eigen kring en Dooyeweerd's staatsopvatting ook: H.E.S. Woldring, *De christen-democratie. Een kritisch onderzoek naar haar politieke filosofie* (Utrecht 1996) 192-195 en 208-209.

³⁸ Werkman, *Laat uw doel*, 134-194.

³⁹ Zwart, *Gods wil*, 121-161.

⁴⁰ W.P. Berghuis, 'Verstarde beginselen in een veranderende wereld?' in: Berghuis, *Bene Meritus*, 11-32; ook in kerkelijk verband werd voor verstarring gevreesd: R. Schippers, *De gereformeerde zede* (tweede druk, Kampen 1955) 5:

⁴¹ 'Vraag en antwoord', *Antirevolutionaire staatkunde* 12 (1936) 367-

Grote tegenstrevers van Dooyeweerd in de partij waren, behalve CNV-voorzitter Ruppert, de VU-hoogleraren André Donner (staatsrecht) en Piet van der Kooy (economie). Zij verwoordden het 'moderne beginseldenken', dat afstand nam van de pogingen om één politiek standpunt te formuleren dat voor iedere christen op elke plaats en in elke tijd het juiste was.³⁹ De door hen geconstateerde ideologische verstarren en het gesloten wereldbeeld dat daarvan het gevolg was, werd door een deel van de partijleiding erkend en bestreden.⁴⁰ Hazenbosch moet zonder twijfel in deze 'moderne' hoek geplaatst worden.

De antirevolutionaire ideologie en Europese integratie

In hoeverre sloot Hazenbosch' pleidooi op het partijconvent van 1957 aan bij het voortschrijdende inzicht over Europese integratie in de partij? In de jaren dertig vormde de economische band met Nederlandsch-Indië een belangrijk praktisch obstakel voor de Nederlandse deelname aan Europese samenwerking, hetgeen meningsvorming in de partij op dat moment overbodig maakte.⁴¹ In de eerste jaren na de bevrijding behoorde Bruins Slot, die op dat moment woordvoerder buitenland en tweede man in de fractie was, met Ruppert en het lid van de Eerste-Kamerfractie W. Rip, die afkomstig was uit de Christelijke Boeren- en Tuindersbond en vanaf 1949 afgevaardigde voor de ARP in de Assemblee van de Raad van Europa, tot de weinigen die een uitgesproken pro-federalistisch standpunt innamen.⁴² Volgens de historica Annemarie van Heerikhuizen gaf het optreden van de Verenigde Naties tijdens de tweede Politonele Actie in 1948 voor Bruins Slot hierbij de doorslag. Uit de reactie van de Veiligheidsraad, die de Nederlandse oorlogvoering met Indonesië scherp veroordeelde, was naar zijn mening gebleken dat de Verenigde Naties door de grote mogendheden en met name door de Sovjetunie als een 'brute machtsorganisatie' werd misbruikt. Bruins Slot beschouwde regionale blokvorming in Europa als een middel voor zelfbeveiliging na het falen van de VN.⁴³

Met zijn boek *Bezinning en uitzicht* uit 1950 probeerde Bruins Slot aan zijn achterban duidelijk te maken dat deze moest waken voor een te sterke fixatie op de binnenlandse politiek, omdat nationale vraagstukken in toenemende mate samenhangen met internationale politiek. In de antirevolutionaire visie op de buitenlandse politiek speelden de eigen beginselen een belangrijke rol. De tegenstelling tussen het communisme en de vrije wereld moest volgens Bruins Slot herleid worden tot een verschil van inzicht over het karakter van de staat. Hét grote politieke vraagstuk in het Westen was volgens Bruins Slot hoe een Westerse staat eruit moest zien die een Oosterse staat militair aan zou kunnen én voor zijn burgers een behoorlijke samenleving waarborgde. Daarover bestond in het Westen verschil van mening, aldus Bruins Slot, die toevoegde dat juist dit het cruciale verschil van inzicht was tussen de naar planmatigheid neigende PvdA en de anti-etatistische antirevolutionairen.⁴⁴

In de discussie in de Tweede Kamer over Nederlandse deelname aan de EGKS in 1951 werd de fractie gedwongen een niet-vrijblijvend standpunt over integratie in te nemen. Discussie leidde tot een fractiestandpunt vóór deelname aan de EGKS; alleen Gerbrandy was tegen.⁴⁵ In de partij-organisatie bestonden meer reserves. In navolging van de fractie besloot het centraal comité in december 1951 in het verkiezingsprogramma op te nemen dat de ARP het noodzakelijk vond te streven naar 'federalisatie' in West-Europa. Vier van de twintig aanwezige leden van het centraal comité

373, aldaar 372. Ook in het landsbestuur werd dit als een probleem gezien: H.M. Hirschfeld, 'Tien jaar Europese economische integratie' in: J.F. Posthuma e.a., *Tien jaar economisch leven in Nederland. Herstelbank 1945-1955* ('s-Gravenhage, 1955) 217-236, aldaar 220.

⁴² J.A.H.J.S. Bruins Slot, *...en ik was gelukkig* (tweede druk, Baarn 1972) 162.

⁴³ A. van Heerikhuizen, *Pioniers van een verenigd Europa. Bovennationaal denken in het Nederlandse parlement (1946-1951)* (z.p. 1998) 185-199; J.A.H.J.S. Bruins Slot, *Bezinning en uitzicht. De motieven der huidige wereldontwikkeling en onze roeping daarin* (Wageningen z.j. [1950]) 78-80.

⁴⁴ Bruins Slot, *Bezinning*, 8-32 en 98.

⁴⁵ J. de Bruijn, 'Gerbrandy als kamerlid' in: C. Bremmer e.a., *Pieter Sjoerds Gerbrandy. Herdenkingsbundel, uitgegeven ter gelegenheid van de honderdste geboortedag van Pieter Sjoerds Gerbrandy* (Franeker 1985) 125-167, aldaar 132; HDC, Arch. ARP, jnv. nr. 257, verslag centralen

stemden tegen, niet omdat zij fundamentele bezwaren tegen militaire of economische integratie hadden, maar omdat het 'Europees besef' volgens hen nog moest rijpen en de term federalisatie ongewenste 'hartstochten' zou oproepen.⁴⁶

Een heet hangijzer tussen voor- en tegenstanders van Europese integratie in de ARP was het staatsgezag. André Donner, die in 1958 lid zou worden van het Hof van Justitie der Europese Gemeenschappen, hield een pleidooi voor versterking van het Europese staatsgezag door een Europese regering forse bevoegdheden te geven. Voor rechtstreekse verkiezing van het Europees Parlement achtte hij de tijd echter pas rijp als het zwaartepunt van de politiek in de beleving van de burger naar een Europees niveau verplaatst zou zijn.⁴⁷

Mekkes, de representant van de wijsbegeerte der wetsidee, stelde daarentegen dat het gezag van nationale overheden verzwakt raakte door een 'al te idealistisch reeds als staat aanprijzen van wat nog geen staat is, nl. de pre-federale structuren'. De socialisten zouden door hun internationale gewicht via Europese organen buitensporige macht kunnen verwerven ten koste van de nationale overheden. Ze zouden die aanwenden om 'de rechtsstaat te ondermijnen en deze te vervangen door een centraal geleide, totalitaire, welvaartsstaat van eigen vinding'.⁴⁸ Mekkes zou volharden in zijn verzet tegen de Europese koers van de ARP en in de jaren zestig met de partij breken.⁴⁹

De achterban liet zich evenmin makkelijk overtuigen.⁵⁰ In de loop van 1952 hadden leden van de ARP aan het centraal comité verzocht om een brede discussie in de partij en concretere formulering van het partijstandpunt over de problemen die samenhangen met Europese integratie. Sommigen spraken de vrees uit dat protestants-christelijke invloed op de politiek, op nationaal niveau relatief groot, in Europa erg gering zou worden. Een studiecommissie, bestaande uit prominente partijleden, zoals Bruins Slot, Donner, Gesina van der Molen (hoogleraar volkenrecht en exponent van de christelijke vrouwenbeweging) en Jo Meynen (oud-minister van Oorlog en op dat moment directeur van de AKU en prominent lid van de christelijke werkgeversbond) werd aan het werk gezet.

In oktober 1953 verscheen het commissierapport. Hierin werd gepleit voor een Europese grondwet, waarin de grondslagen voor een Europese politieke gemeenschap (een 'beperkte federatie') zouden moeten worden vastgelegd. Toegegeven werd dat de grote invloed die de protestantse politiek landelijk had, in Europa verdwijnen zou, maar in Europa zou de katholieke politiek zeer invloedrijk zijn en die streefde praktisch dezelfde doelen na. De centrale gedachte van het rapport was dat de bestaande Europese staten voor het merendeel te klein waren om als afzonderlijke volkshuishoudingen te kunnen fungeren. De bezwaren van de staatkundige verbodskeling waren aan het licht gekomen toen tijdens de crisis van de jaren dertig intensieve bemoeienis noodzakelijk bleek om de Nederlandse land- en tuinbouw en andere economische sectoren van de volledige ondergang te redden. Volgens het comité was de overheidsbemoeienis in Nederland enorm groot geworden, omdat de overheid binnen een klein gebied slechts de verantwoordelijkheid op zich kon nemen, wanneer ze ook op de kleinste details ging letten. Binnenlandse ingrepen in het economische leven werden dus gezien als het gevolg van de kleine schaal van de Nederlandse economie. Door vergroting van de economische ruimte in Europa konden de taken van de overheid worden beperkt.⁵¹

convent 10 januari 1952. Zie voor Gerbrandy's eveneens negatieve standpunt over de Europese Defensiegemeenschap zijn discussie met PvdA-parlementariër Evert Vermeer: Nationaal Archief (NA), Coll. Gerbrandy, inv. nr. 176, brief Gerbrandy aan Vermeer d.d. 10 augustus 1953.

⁴⁶ HDC, Arch. ARP, notulen centraal comité december 1951.

⁴⁷ A.M. Donner, 'Het plan voor een Europese Politieke Gemeenschap', *Anti-Revolutionaire Staatskunde* 23 (1953) 325-341.

⁴⁸ *Europese integratie. Rapport van het College van Advies van de Anti-Revolutionaire Partij.* Zie voor de discussie rondom dit rapport: HDC, Arch. ARP, inv. nr. 355.

⁴⁹ J. Klapwijk, 'Een Gereformeerd, maar ook een politiek verbond. Het GPV tussen kerk en politiek, 1963-1988' in: R. Kuiper en W. Bouwman ed., *Vuur en vlam, deel 2: De organisatie van het vrijge-maakt-gereformeerde leven 1944-1969* (Amsterdam 1998) 57-134, aldaar 67.

⁵⁰ Bruins Slot, ...en ik was gelukkig, 164.

De constatering dat er sterke overeenkomsten waren tussen de antirevolutionaire en de katholieke politiek, bleek juist. De laatstgenoemde conclusie in het rapport correspondeerde met de zienswijze van de jonge, ambitieuze KVP'er Norbert Schmelzer, net als Hazenbosch een bestrijder van socialisme en liberalisme. In een aan het PvdA-rapport *De weg naar vrijheid* gewijde editie van het *Katholiek Staatskundig Maandschrift* van augustus/september 1953, besprak deze latere partijleider van de KVP op ogenschijnlijk welwillende toon de sociaal-democratische ideeën over een supranationale gemeenschap. Schmelzer stelde dat juist door het proces van Europese integratie zonder overheidsdirigisme de doelen bereikt konden worden die de PvdA met socialisatie nastreefde: verdeling van het maatschappelijk inkomen, een hogere productiviteit, het voorkomen van economische machtsconcentraties en meer werkgelegenheid.⁵²

De aanvankelijke vrees van de antirevolutionairen voor Europese 'hartstochten' leefde in de pro-Europese KVP eveneens. In de brochure *Onze Europese taak* van de KVP uit 1952, van de hand van L.G.A. Schlichting, hoogleraar aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en oud-hoofdredacteur van het dagblad *De Tijd*, werd Europa weliswaar gepropageerd, maar tegelijkertijd werd gewezen op het gevaar dat een verenigd Europa zou worden nagestreefd als een nieuw soort nationale staat, 'aan te hangen met een oud soort nationalisme' en met 'Blut und Boden'-retoriek.⁵³

De rede van Hazenbosch als keerpunt

De welvaartsvergroting die een toekomstig geïntegreerd Europa beloofde, oefende op alle partijen aantrekkingskracht uit; ook op de ARP, zoals Gerbrandy in 1957 geërgerd in de Tweede Kamer moest vaststellen. Hazenbosch' uiteenzetting op het partijconvent van oktober 1957 sloot aan bij wat Bruins Slot en anderen eerder met betrekking tot Europa betoogd hadden. Derhalve markeert dit partijconvent eerder de brede omarming van Europa door de partij dan dat het een ommezwaai in het denken over de Europese integratie teweeg bracht. De antirevolutionairen werd ingeprent dat welvaartsvergroting in Europees verband niet per se gepaard hoefde te gaan met overheidsdirigisme.

Dat was zalf op de wonde voor degenen die moeite hadden met de beperking van antirevolutionaire invloed door europeanisering of zich bezwaard voelden door de breuk die de pro-Europese politiek betekende met de eigen nationale traditie. Zij konden zich immers troosten met de gedachte dat welvaartspolitiek op deze manier acceptabel was, want in overeenstemming met het beginsel van soevereiniteit in eigen kring. Onder verwijzing naar de Sovjetunie stelde Hazenbosch vast dat de christen-democratische politiek in Europa een taak bleef houden in de bestrijding van 'staatsocialisme'. Voor zijn toehoorders moet het een geruststellende gedachte geweest zijn dat Europa hun politieke werk niet overbodig zou maken.

Net als in de andere grote Nederlandse politieke partijen versterkte de verwachting van een geïntegreerd Europa de tendens van ideologische gematigdheid.⁵⁴ Met figuren als Hazenbosch als hefboom verving de omvangrijke middengroep van de antirevolutionairen de traditionele, dogmatische politiek door een antirevolutionaire variant op de welvaartsideologie. Uit de reacties op Hazenbosch' optreden op het partijconvent, bijvoorbeeld op diens opmerkingen over de ideologische overeenkomsten tussen de antirevolutionaire en de katholieke politiek, bleek dat ideologische

⁵¹ *Europese integratie. Rapport van het College van Advies van de Anti-Revolutionaire Partij.* Zie voor het rapport en de stukken over de totstandkoming ervan: HDC, Arch. ARP, inv. nr. 355.

⁵² W.K.N. Schmelzer, 'Socialistische "Internationale Gemeenschap"', *Katholiek Staatkundig Maandschrift* 7 (1953) 231-239, aldaar 235.

⁵³ *Onze Europese taak. Uitgave van het Algemeen Secretariaat der Katholieke Volkspartij, ('s-Gravenhage z.j. [1952])* 13 e.v. (Publicatie congresbrochure uit 1951 van L.G.A. Schlichting.)

⁵⁴ Elders heb ik betoogd dat de PvdA de juistheid van de eigen binnenlandse compromisbereidheid in de samenwerking met de KVP bevestigd zag in het proces van Europese integratie; ook in Europa zou immers een consensuspolitiek gevoerd moeten worden: Robin de Bruin, 'Het politieke compromis als exportartikel. De PvdA en de Europese dimensie van het streven naar vernieuwing (1948-1954)' in: *Nieuwste Tijd. Kwartaalschrift voor eigentijdse geschiedenis* 15 (juli 2006) 41-49.

scherpslijperij voor de middengroepen in de partij had afgedaan. Het verklaart mede waarom men het optreden van deze zo vroeg verongelukte, grote belofte voor de partij ARP nog jaren later als een mijlpaal uit de ARP-geschiedenis herinnerde.